

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2789-6919/08/104-107>

Töhfə Etibar qızı Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
Magistrant
tohfa.abdullayeva1@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ MÜVƏKKİL İNSTİTUTUNUN TƏSİS EDİLMƏSİNİ ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Bəşər tarixinin inkişafı boyu insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsi beynəlxalq hüququn əsas problemlərindən olmuşdur. Hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu müasir standartlara cavab verən hüquqların təminatı mexanizminin qurulmasını zəruri edir. Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci il tarixli konstitusiya aktı ilə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi dövlət ideyasının reallığa çevrilməsi baxımdan insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin qurulması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üzrə xüsusi təsisat kimi Ombudsman demokratiyanın, vətəndaş hüquqlarının, qanunun aliliyinin, dövlət idarəçiliyində islahatların təşviqi və hüquqların pozulması halları ilə mübarizə aparan mexanizm hesab edilə bilər.

Açar sözlər: hüquq, insan hüquqları, ombudsman, müdafiə.

Tohfa Etibar Abdullayeva

FACTORS NECESSITATING THE ESTABLISHMENT OF THE INSTITUTION OF THE COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS

Abstract

Throughout the history of mankind, the the provision and protection of human rights has been one of the main problems of international law. Building a legal and democratic state makes it necessary to establish a mechanism to ensure rights that meet modern standards. After the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan by the constitutional act of October 18, 1991, important steps were taken to establish mechanisms for the protection of human rights in order to make the idea of the rule of law a reality.

As a special institution for the protection of citizens' rights, the Ombudsman can be considered a mechanism for promoting democracy, civil rights, the rule of law, public administration reform, and combating human rights abuses.

Key words: right, human rights, ombudsman, defense.

Giriş. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təsbit edir ki, hər bir kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. [1, maddə 24, 26]

Müasir dövrdə ölkəmizdə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində bir sıra mexanizmlər (inzibati müdafiə, məhkəmə müdafiəsi, qanunların icrasına prokuror nəzarəti və s.) fəaliyyət göstərir. Lakin sadalanan mexanizmlər kifayət qədər səmərəli hesab edilmir. Çünki həmin mexanizmlər ayrı-ayrı situasiyalarda hüquqların müdafiəçisi kimi çıxış etsə də, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşmış orqanlar deyildir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşmış orqanların fəaliyyət göstərməsi hüquq pozuntularının qarşısının alınması və müraciətlərə qısa müddətdə baxılmasını təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində insan hüquqlarının müdafiəsi iki səviyyədə aparılır: beynəlxalq və daxili səviyyədə. Dövlətdaxili müdafiə mexanizmlərindən əsas orqan olaraq ombudsman çıxış edir. Hazırda bu institut dünyanın 100-dən çox ölkəsində fəaliyyət göstərir.

Qədim isveç sözü olan olan “Ombudsman” “ombud” (nümayəndə, vitse) və man (şəxs) sözlərindən ibarətdir. Bir təsisat kimi Ombudsman termininə gəlincə, bu, parlament tərəfindən parlamenti təmsil etmək üçün seçilmiş şəxs və ya şəxsləri ifadə edirdi. Ombudsmanın türk dillərində qarşılığı isə vasitəçi, ictimai nəzarətçi, ictimai hakim, xalq vəkili, parlament komissarı və s. kimi müxtəlif mənalarda ifadə edilir[Sander G., 2013, s.9].

Ombudsman institutu öz təbiətinə görə, insanları hüquqlarının pozulmasından, səhlənkarlıqdan və dövlət idarəçiliyinin ədalətsiz qərarlarından qorumaqla məşğul olan müstəqil qurum və ya fiziki şəxsdir [Batalli M. 2015, s.232]

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində bu institutun adlandırılması və fəaliyyəti qaydası fərqlidir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşmış qurum olaraq İnsan hüquqları üzrə müvəkkil fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə Müvəkkili vəzifəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş və Azərbaycan Respublikasının dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi və Konstitusiya Qanunu ilə müəyyən edilmiş hallarda insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınması üçün təsis edilir. [4, maddə 1.1.]

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları üzrə müvəkkil institunun təsis edilməsi tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir.

Bildiyimiz ki, Azərbaycan 70 ildən artıq SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Həmin dövrdə kommunist ideologiyasının fərqli zehniyyətinə uyğun olaraq həyatın bütün sahələrində yeni qurumlar yaradılmışdır. Bu sistemdə iqtisadi həyat tamamilə dövlətin inhisarında idi. Dövlət kommunist ideologiyasının göstərdiyi məqsədlərə çatmaq üçün təkə iqtisadi həyatı inhisara almamış, həm də həyatın digər sahələrinə də müdaxilə etmişdir. Mənəvi, mədəni və digər bütün bəşəri dəyərlər kommunist partiyasının maraqlarına yönəlmişdir. Dövlətin bütün alətləri kommunist partiyasının əlində olduğundan və partiyanın məqsədləri hər şeyin önündə olduğundan insan hüquqları məsələsi nəzarətdən kənar qalmışdır.

SSRİ dövründə KP-nin iradəsi bütün qanunlardan öndə gəldiyi üçün SSRİ-də qəbul edilən konstitusiya qanunları qərb dövlətlərində olduğu qədər ciddi mexanizmlər yarada bilmirdi. 1935-ci ildə qəbul edilən və “Stalin Konstitusiyası” kimi tanınan SSRİ Konstitusiyası dövrün ən demokratik konstitusiyalarından biri kimi qiymətləndirilirdi. Siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar Konstitusiyanın birinci hissəsini təşkil edirdi. Ünsiyyət azadlığından tutmuş şikayətə qədər geniş hüquq və azadlıqlar ictimaiyyətə təqdim edilmişdir [Əkbərov F. 2001, s.110-112]

Real həyatda baş verənlər isə qanunvericilikdə göstərilənlərin tam əksi idi. Rəhbərlik tərəfindən təhlükəli hesab edilən şəxslər ən kiçik ehtimallarda belə, məhkəməsiz edamlara, cəzalara məruz qalmışdır. Milyonlarla insan ya edam edilmiş, ya da sadəcə olaraq qohumları sovetlərdən əvvəl varlı və ya o dövrün hörmətli adamları olduğu üçün sistem üçün təhlükəli hesab edilmişdirlər. Xüsusilə, Stalin dövründə KP top-menecerlərinin iradəsi qanundan qat-qat yüksək olduğu üçün Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar əhəmiyyətsizləşmiş, ictimai münasibətlər sistemində realizə oluna bilməmişdir.

Qanunverici orqan ildə bir dəfə toplanırdı və bu orqanın partiya idarəçiləri tərəfindən hazırlanan qanun layihələrini təsdiq etməkdən başqa heç bir funksiyası yox idi. Stalindən sonrakı dövrdə rejimin bu sərt münasibəti yumşaldılmışdır, lakin bu, yenə də Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi üçün kifayət etməmiş və insanlara təzyiqlər davam etmişdir. SSRİ-nin 1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyası əvvəlki konstitusiyada olduğu kimi, SSRİ vətəndaşlarına geniş hüquqlar vermişdir ki, bunu dünyada ən azad və demokratik konstitusiyalardan adlandırmaq olar. Bu iqtisadi və sosial hüquqlarının əksəriyyəti dövlətin iqtisadi vasitələrindən asılı olmuşdur. İqtisadiyyatı təşkil edən bütün alətlərin dövlətin inhisarında olması iqtisadi, mədəni və sosial hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsində dövlətin üzərinə daha çox məsuliyyət gətirmişdir. 1970-ci illər SSRİ iqtisadiyyatının güclənməyə başladığı illər idi. Şübhəsiz ki, fərdlərə verilən hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi kommunist ideologiyasının və KP liderlərinin məqsədlərinə zidd olmamış və ona xidmət edən dərəcədə mümkün olmuşdur. Kommunist ideologiyası ilə uyğun gəlməyən hüquq və azadlıqlar,

kapitalist qərb dünyasının boş şüarları adlandırılmış və həmin hüquqların təminatından söhbət getməmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, hüquq müdafiə mexanizmlərinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması baxımdan zəruri islahatlar aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları üzrə müvəkkil institutu təsis edilməzdən öncə ilkin hüquqi bazası formalaşdırılmış və təşkilati-hüquqi xarakterli hazırlıq işləri aparılmışdır.

Prezident Heydər Əliyev tərəfindən ölkəmizdə insan hüquqları sahəsində ilk strateji dövlət sənədi olan “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci il tarixli fərman imzalanmış və daha sonra həmin ilin 18 iyununda “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu Proqramın qəbul olunması ölkəmizdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatında yeni yanaşmanın tətbiqinə və bu sahədə institutlaşma prosesinin başlanmasına etibarlı zəmin yaratmışdır. İlk dəfə “İnsan hüquqları üzrə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılması” da məhz bu Dövlət Proqramında təsbit olunmuşdur. [6]

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra ölkədə həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar nəticəsində insan hüquqlarının səmərəli təmini məqsədilə institusional mexanizmlər sistemi yenidən qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı BMT ilə münasibətindən irəli gələn öhdəlikləri insan hüquqları üzrə beynəlxalq sistemin bir hissəsi və BMT-nin tam hüquqi üzvü kimi qəbul etdiyini müxtəlif normativ hüquqi aktlarla bəyan etmişdir. Demokratiyadan, insan haqlarından məhrum olan cəmiyyətlərin, dövlətlərin inkişafının mümkünə olması ideyası bərqərar olmuşdur. [Səlimov H. 2000, s.21]

2001-ci il dekabrın 28-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində “Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanununun layihəsi hazırlanaraq qəbul edilmiş, bu Qanun 2002-ci il martın 5-də qüvvəyə minmişdir. Bundan əlavə, 2002-ci ildə Azərbaycanın İnsan Hüquqları üzrə Ombudsman İnstitutu təsis edilmişdir. İnstitutun yaradılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən dəyişikliklər həm BMT, həm də digər beynəlxalq və regional insan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatları tərəfindən çox müsbət qarşılanmışdır.

Ombudsman təsisatının ölkədə fəaliyyətini vacib edən səbəblərdən biri də vətəndaşların vəkil, müdafiəçi və s. kimi hər hansı vasitəçi olmadan bu quruma müraciət edə bilməsidir. Müraciət edilmə prosesi olduqca aydın və rahatdır. Ombudsmana edilən müraciətlərin heç biri cavabsız qalmır, bir çox hissəsi isə müsbət nəticələnir. Müraciət edilmə prosesinin səmərəli təşkili həm də vətəndaşların problemlərinin həlli üçün xərclərin minimuma endirilməsi ilə nəticələnir [Şəfiyev K. 2001, s. 44-47]

Hazırda insan hüquqlarının müdafiəsinin daha səmərəli təşkilinə nail olmaq məqsədilə beynəlxalq təcrübə və mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla Ombudsmanın Aparatının və regional mərkəzlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar həyata keçirilir.

Nəticə. Artıq 20 ildir ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı cəmiyyətdə hüquqi şüurun, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, idarəetmənin daha da demokratikləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verməkdə davam edir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi və fəaliyyət göstərməsini zəruri edən amillərə aşağıdakıları aid edə bilərik:

1. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında demokratik, bəşəri dəyərlərə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin qurulması istiqamətində zəruri addımların atılması;
2. Qloballaşan dünyanın əsas tələblərindən olan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə beynəlxalq hüququn normalarına uyğunlaşma;
3. Konstitusiyada rəhbər tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiə mexanizmlərinin genişləndirilməsi;
4. Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olduğundan sonra üzərinə götürdüyü öhdəliklərin həyata keçirilməsi;
5. Vətəndaşların bilavasitə müraciət edəcəkləri bir orqanın formalaşdırılması;

6. Digər hüquq müdafiə mexanizmlərinə münasibətdə daha operativ fəaliyyət göstərən qurumun təsis edilməsi zərurəti və s.

Qanunverici, icra və ya məhkəmə hakimiyyəti qollarına aid olmadan fəaliyyət göstərən, xüsusi müstəqil qurum olan insan hüquqları üzrə müvəkkil institutu qısa müddətdə insanların hüquqi maarifləndirməsi, hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti, dövlətimizdə demokratik idarəetmənin daha da təkmilləşməsi, sabitlik və davamlı inkişafa zəmin yaratmış, habelə beynəlxalq ombudsman təsisatları arasında səmərəli fəaliyyəti, təşəbbüsləri, innovativ yanaşmaları ilə özünə layiqli yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Sander, (2013) G. Ombudsman and Local Governments. International Local Governments Congress, 12-14 June , Venice.
3. Batalli, M. (2015) Role of Ombudsman Institution over the administration. Academic Journal of Business, Administration, Law and Social Sciences, Vol. 1 No. 3. November
4. <https://e-qanun.az/framework/1407>
5. Əkbərov, F. (2001) İnsan Hüquqları Üzrə Parlament Müvəkkili İnstitutu: Bəzi Dövlətlərdə Təcrübəsi və Azərbaycan, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı.
6. <https://e-qanun.az/framework/3635>
7. Səlimov, H. (2000) İnsan Hüquqlarının Qorunması Üçün Avropa Mexanizmləri, İnam Plüralizm Mərkəzi Nəşriyyatı, Bakı 2000.
8. Şəfiyev, K. (2001) Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları Üzrə Müvəkkili Barəsində Qanunvericiliyinin Şərhi, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı.

Rəyçi: h.ü.f.d. Əmir Əliyev

Göndərilib: 12.03.2022

Qəbul edilib: 18. 04.2022